

تشکیل دادگاه کیفری بین‌المللی شده (مختلط) کامبوج؛ مبانی و چالش‌ها

بهزاد رضوی فرد*

محمد فرجی**

شناسه دیجیتال اسناد (DOI) : 10.22066/cilamag.2017.27974

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۰۲/۲۹

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۰۴/۰۹

چکیده

ارتکاب جنایات متعدد توسط خمرهای سرخ که در فاصله ۱۷ آوریل ۱۹۷۵ تا ۶ ژانویه ۱۹۷۹ رخ داده و حاصل آن، بنا به دقیق‌ترین آمار، قربانی شدن یک میلیون و هفتصد هزار نفر از مردم کامبوج بوده است، منجر به تشکیل دادگاه فوق‌العاده یا تلفیقی (بین‌المللی - داخلی) شده است. با بررسی و تحلیل پیشینه تاریخی و حقوقی تشکیل این دادگاه و نیز با توجه به مبانی حقوق بین‌الملل کیفری، به نظر می‌رسد تشکیل این دادگاه با چالش‌هایی مواجه بوده است. توضیح اینکه دادگاه بعد از حدود سه دهه از ارتکاب جرایم تشکیل شد و به‌طور عملی در سال ۲۰۰۷ میلادی آغاز به رسیدگی و محاکمه کرد. بدون تردید، یکی از اصول راهبردی دادرسی کیفری، رسیدگی در زمان معقول و بدون تأخیر است؛ در غیر این صورت، اثبات و احراز جرایم پس از سپری شدن مدت زمان زیاد با مشکل مواجه خواهد شد. رسیدگی در این دادگاه پس از حدود سه دهه از ارتکاب جرایم، در حالی است که برخی از متهمین اصلی جان سپردند. این مسئله، هدف از تشکیل این دادگاه در محاکمه سران خمرهای سرخ را با مشکل اساسی مواجه می‌کند. در این مقاله ضمن اشاره به پیشینه تشکیل دادگاه مختلط کامبوج، مبانی و چالش‌های آن بررسی خواهد شد.

واژگان کلیدی

دادگاه مختلط کامبوج، مبانی، چالش‌ها

razavi1351@yahoo.com

* نویسنده مسئول، دانشیار دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه علامه طباطبایی

** کارشناسی ارشد حقوق جزا و جرم‌شناسی دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه علامه طباطبایی

mohammad.faraji.m.f@gmail.com

مقدمه

با در نظر گرفتن تاریخ ارتکاب جرایم توسط خمرهای سرخ در فاصله ۱۷ آوریل ۱۹۷۵ تا ۶ ژانویه ۱۹۷۹ و تاریخ تشکیل و شروع به رسیدگی دادگاه مختلط کامبوج، مسائل و چالش‌هایی در این خصوص مطرح می‌شود. در این راستا، ایجاد دادگاه کیفری مختلط پس از حدود سه دهه از ارتکاب جرایم، محل بحث خواهد بود. از این رو برای توجیه تشکیل دادگاه مختلط کامبوج، باید دلایل آن را بررسی کرد. بنابراین، از یک سو باید به بسترهای شکل‌گیری این دادگاه، و از سوی دیگر، به چالش‌های پیش روی این دادگاه پرداخت.

هدف این نوشتار، پاسخگویی به چند پرسش است. یکی اینکه چرا چنین دادگاهی تشکیل شد و تشکیل آن پس از گذشت حدود سه دهه از ارتکاب جرایم، چه دلایلی داشت و چرا علی‌رغم عضویت کامبوج در دیوان کیفری بین‌المللی، دادگاه مختلط برای رسیدگی تشکیل شد؟ برای پاسخ‌گویی به این پرسش‌ها ابتدا پیشینه تاریخی کامبوج و خمرهای سرخ بررسی می‌شود. سپس، با روشن شدن بسترهای تاریخی و حقوقی شکل‌گیری دادگاه مختلط کامبوج، به مبانی تشکیل و چالش‌های پیش روی این دادگاه پرداخته می‌شود.

۱. پیشینه تاریخی کامبوج و خمرهای سرخ

۱-۱. پیشینه تاریخی

کامبوج، کشور کوچکی در جنوب شرقی آسیاست. جمعیت ۱۴ میلیون و ۲۴۲ هزار نفری این کشور، بیشتر در مناطق روستایی ساکن بوده و درصد بسیار کمی در مناطق شهری به‌ویژه در پایتخت این کشور یعنی پنوم پن^۱ ساکن بوده‌اند. از حیث ترکیب جمعیت نیز ۹۵ درصد بودایی و از خمرهای سرخ^۲ تشکیل شده و درصدی از جمعیت نیز متشکل از مسلمانان است. این کشور در سال ۱۸۶۳ به‌عنوان کشور تحت‌الحمایه فرانسه پایه‌گذاری شد و در سال ۱۹۵۳ به استقلال رسید.^۳ بعد از سلطنتی شدن این کشور در سال ۱۹۵۴ درگیری‌ها بر سر قدرت آغاز شد؛ به طوری که بعد از یک دوره جنگ داخلی، در سال ۱۹۷۰ ژنرال لون نول^۴ پادشاه این کشور، سیهانوک^۵ را از طریق کودتا و با حمایت امریکا سرنگون کرد. پس از اعلام جمهورییت توسط ژنرال لون نول، درگیری‌ها همچنان

1. Phnom Penh

۲. واژه خمر (کامبوجین یا کامپوچین) شامل هر عضوی از گروه قومی است که قسمت اعظم جمعیت کامبوج را تشکیل می‌دهد. خمرهای سرخ از قرن دوازده شکل گرفت. خمرها عمدتاً کشاورز و بیشتر در روستاها ساکن بوده‌اند. آن‌ها اغلب پیرو آیین بودا بودند و در میان آن‌ها مسلمانان نیز زندگی می‌کرده‌اند که از جمله قربانیان جنایات خمرهای سرخ بوده‌اند.

3. Graeme R. Newman, Crime and Punishment around the World, vol. 3, ABC-CLIO, 2011, p. 52.

4. Lon nol

5. Sihanouk

ادامه یافت تا اینکه نیروهای مخالف و انقلابی تحت عنوان خمرهای سرخ به رهبری پُل پُت^۶ در سال ۱۹۷۵ ارتش جمهوری‌خواه را شکست داده و با تصرف پایتخت (پنوم پن) رژیم خود را بنیان نهادند. خمرهای سرخ پس از یک دوره حکومت چهارساله، در سال ۱۹۷۹ به دلیل اشغال نظامی توسط ویتنام سرنگون شدند. با روی کار آمدن دولت دست‌نشانده ویتنام، درگیری‌های داخلی بین نیروهای دولتی و دیگر نیروهای خمرهای سرخ ادامه یافت تا اینکه سرانجام در سال ۱۹۹۱ با مداخله سازمان ملل متحد و انعقاد پیمان صلح پاریس، سازمان ملل متحد، قدرت انتقالی را در کامبوج برقرار کرد^۷ و در نهایت با شکست نیروهای مخالف و تضعیف آن‌ها و نیز مرگ ژنرال پُل پُت در سال ۱۹۹۸، گروه‌های مقاوم خمرهای سرخ متلاشی شدند.^۸

۱-۲. ظهور و سقوط خمرهای سرخ

پیدایش جنبش کمونیستی خمرها مربوط به زمانی است که کامبوج تحت‌الحمایه فرانسه شد و از آن پس بود که این جنبش قوت گرفت و ریشه‌دار شد. خمرهای سرخ که یک جنبش تندرو کمونیستی بود، به‌عنوان شاخه نظامی حزب کمونیستی کامپوچی در سال ۱۹۶۷ پایه‌گذاری شد. در واقع، خمرهای سرخ در جریان کودتای ژنرال لون نول با حمایت امریکا که منجر به سقوط پادشاهی و اعلام جمهورییت شده بود به‌عنوان نیروهای انقلابی به مقابله با حکومت اقدام کردند تا اینکه با تصرف پایتخت (پنوم پن) قدرت را به دست گرفتند.^۹ حزب مذکور، دولتی تحت عنوان دولت دموکراتیک کامپوچی را در سال ۱۹۷۶ تأسیس کرد و تا ژانویه ۱۹۷۹ به حکومت خود ادامه داد. بنابراین، زمینه سیاسی ظهور چنین جنبشی را باید در مداخله بیگانگان در کشور کامبوج دانست؛ به طوری که در برهه‌ای برای مقابله با استعمار فرانسه، یک جنبش کمونیستی شکل گرفت و در برهه‌ای دیگر برای مقابله با دولت کودتا که با حمایت امریکا شکل گرفته بود، نیروی‌های خمرهای سرخ به‌عنوان نیروی انقلابی، به مقابله با حکومت دست‌نشانده اقدام کردند. بنابراین یکی از علل بروز فجایعی چون جنایات علیه بشریت و نسل‌کشی، مداخله بیگانه در کشورها و عدم احترام به حق تعیین سرنوشت ملت‌هاست که منجر به درگیری و تخاصم داخلی می‌شود.^{۱۰} خمرهای سرخ پس از به‌دست گرفتن قدرت، برنامه‌های مارکسیستی - لنینیستی خود را به‌عنوان برنامه‌های گذار

6. Pol pot

7. <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/90520/Cambodia#toc52449> visited: 26/2/2014.

8. Graeme R. Newman, *op. cit.*, p. 53.

9. <http://www.cambodiatribunal.org/history/khmer-rouge-history>, visited: 18/2/2013.

۱۰. نمونه دیگر از چنین وضعی مورد رواندا است که مداخله بیگانه یعنی بلژیک و سپردن قیمومیت رواندا به این کشور توسط جامعه ملل در شکل‌گیری دو قومیت متخاصم مؤثر بود؛ به طوری که زمینه‌ساز نسل‌کشی در این کشور شد. به نقل از: بهزاد رضوی‌فرد؛ حقوق بین‌الملل کیفری، میزان، ۱۳۹۰، صص ۶۱-۵۶.

به اجرا گذاشتند. آن‌ها در راستای ایجاد جامعه بی‌طبقه، مالکیت خصوصی را ملغی کردند و در راستای عملی کردن اهداف ایدئولوژیک خود، حدود دو میلیون نفر از مردم را در پنوم پن و سایر مناطق، مجبور به کار کشاورزی کردند که در این جریان و نیز در جریان کوچ اجباری مردم برای کار اجباری در زمین‌های کشاورزی، شمار زیادی جان سپردند. خمرهای سرخ مدعی بودند تنها مردم پاک‌نیت، واجد شرایط برای ساختن انقلاب هستند. در همین راستا، آن‌ها هزاران نفر از سربازان، افسران نظامی، کارمندان دولت جمهوری خمر و شماری دیگر را بازداشت یا اعدام کردند و این‌ها کسانی بودند که از نظر خمرهای سرخ، پاک‌نیت تلقی نمی‌شدند.^{۱۱} آن‌ها مردم را مجبور به اعتقاد و پیروی از رهبر حزب می‌کردند. این رهبر از نظر آن‌ها پدر و مادر همه ملت محسوب می‌شد.^{۱۲} خمرهای سرخ، افزون بر واداشتن مردم به کوچ اجباری و کار اجباری، به اعدام، شکنجه و حبس غیرقانونی مخالفان خود مشغول بودند و در راستای عملی کردن اهداف خود به حدی از شناعت رسیده بودند که این‌گونه شعار می‌دادند: «در نگاه‌داشتن تو سودی نیست و در نابودی تو ضرری نیست».^{۱۳} سرانجام حکومت خمرهای سرخ با ورود نیروهای ویتنامی و تصرف پنوم پن در ۷ ژانویه ۱۹۷۹ توسط آن‌ها سقوط کرد.

اشاره به این نکته حائز اهمیت است که با توجه به گستردگی فجایع رخ داده در کامبوج، در آن زمان هیچ واکنشی از سوی جامعه بین‌المللی^{۱۴} که بیانگر قصد اجرای عدالت و تعقیب و مجازات مسئولین این فجایع باشد، صورت نگرفت جز اینکه مجمع عمومی سازمان ملل متحد در آن زمان نسبت به این موضوع واکنش نشان داد و اعلام کرد که باید اقدامی علیه خمرهای سرخ صورت گیرد.^{۱۵} شاید دلیل عدم واکنش جدی نسبت به جنایات ارتكابی خمرهای سرخ این باشد که در آن زمان هنوز دادگاه‌های کیفری بین‌المللی اختصاصی مانند یوگسلاوی و رواندا شکل نگرفته بودند و اساسنامه دیوان کیفری بین‌المللی نیز به تصویب نرسیده بود. در واقع، می‌توان عدم شکل‌گیری عزم جامعه بین‌المللی در دهه هفتاد میلادی برای مجازات جرایم بین‌المللی و تحقق عدالت کیفری بین‌المللی را دلیل عدم واکنش مناسب در آن زمان دانست.

۱۱. در دوره مذکور، حدود یک میلیون و پانصد هزار نفر از مردم کامبوج، جان سپردند که این آمار برابر با یک چهارم جمعیت کامبوج در آن دوره است. به نقل از:

Hervé Ascensio, Élisabeth Lambert-Abdelgawat et Jean Marc Sorel, *Les juridictions pénales internationalisées* (Cambodge, Kosovo, Sierra Leone, Timor Leste), Société de législation comparée, Paris, 2006, p. 16.

۱۲. <http://www.cambodiatribunal.org/history/khmer-rouge-history>>. last visited: 18/2/2013.

۱۳. <http://www.crimesofwar.org/a-z-guide/cambodia>>. last visited: 29/10/2013.

۱۴. la communauté internationale

۱۵. Hervé Ascensio et al, *op. cit.*, p. 16.

۲. بستر حقوقی و صلاحیت دادگاه مختلط کامبوج

۲-۱. بستر حقوقی تشکیل دادگاه مختلط کامبوج

مذاکرات برای تشکیل دادگاه برای محاکمه سران خم‌های سرخ در سال ۱۹۹۷ آغاز شد. در آن زمان دفتر نخست‌وزیری کامبوج، درخواستی را جهت همیاری سازمان ملل متحد برای محاکمه مسئولان فجایع و جرایم ارتكابی مطرح کرد. در پی این درخواست در ژوئیه ۱۹۹۸ بر اساس قطعنامه مجمع عمومی (۵۲/۱۳۵، ۱۲ دسامبر ۱۹۹۷) دبیرکل سازمان ملل متحد، یک گروه کارشناسی را مأمور کرد تا اوضاع و احوال را بررسی و امکان محاکمه سران خم‌های سرخ را ارزیابی کند. بررسی اینکه محاکمه، بین‌المللی یا ملی باشد نیز از وظایف گروه کارشناسان بود. سرانجام، گروه کارشناسان در گزارش خود در سال ۱۹۹۹ تشکیل دادگاه بین‌المللی را توصیه کرد و استدلال آن‌ها برای چنین پیشنهادی، مستقل‌نبودن سیستم قضایی کامبوج بود. اما دولت کامبوج، این پیشنهاد یعنی تشکیل دادگاه بین‌المللی را نپذیرفت و بر مشارکت ملی در تشکیل چنین دادگاهی اصرار ورزید و بدون اینکه منتظر چنین توافقی با سازمان ملل بماند، خود قانونی را در این زمینه تصویب کرد. در ژانویه ۲۰۰۱ قانون مربوط به تأسیس شعب فوق‌العاده^{۱۶} تصویب شد که در آن گنجاندن این شعب فوق‌العاده در سیستم قضایی داخلی، ترکیب قضات ملی و تعقیب رهبران خم‌های سرخ، مدنظر قرار گرفته بود. مذاکرات بین سازمان ملل متحد و دولت کامبوج، به دلیل اختلاف نظر بین طرفین، متوقف شد و در این راستا سازمان ملل متحد، انصراف خود را از مذاکرات در سال ۲۰۰۲ اعلام کرد. اما در پی فشارهای چند کشور، مذاکرات از سر گرفته شد. این مذاکرات، پروژه تشکیل دادگاه فوق‌العاده‌ای را در داخل سیستم قضایی کامبوج پیش‌بینی می‌کرد که بر اساس استانداردهای بین‌المللی و با همیاری جامعه بین‌المللی عمل می‌کند. این توافق در تاریخ ۲۲ مه ۲۰۰۳ در مجمع عمومی به تصویب و در نهایت در تاریخ ۶ ژوئن ۲۰۰۳ به امضای طرفین رسید. در پی توافق حاصل‌شده، قانونی در داخل کامبوج در تاریخ ۱۷ اکتبر ۲۰۰۴ تصویب شد. تصویب قانون ۲۰۰۴ تحت عنوان «قانون تأسیس شعب فوق‌العاده در دادگاه‌های کامبوج برای تعقیب جرایم ارتكابی در طول دوره [حکومت] دموکراتیک کامپوچی»، آخرین مرحله از فرایند قانونی تشکیل دادگاه مختلط کامبوج بوده است.^{۱۷} فرایند شکل‌گیری این دادگاه با چالش‌هایی از جمله فوت رهبر کارزماتیک خم‌های سرخ یعنی ژنرال پُل پُت در سال ۱۹۹۸^{۱۸} و همچنین فوت و بیماری برخی از متهمین در جریان محاکمه و در نتیجه، خارج‌شدن آن‌ها از فرایند محاکمه روبه‌رو بوده است که به آن اشاره خواهد شد.

16. les chambres extraordinaires

17. Photini Pazartzis, «Tribunaux pénaux internationalisés: une nouvelle approche de la justice pénale (inter)nationale?» in: *Annuaire français de droit international*, CNRS éditions, Paris, 2003, pp. 646-648.

18. Hervé Ascensi *et al*, *op. cit.*, p. 16.

۲-۲. صلاحیت دادگاه مختلط کامبوج

از حیث صلاحیت مکانی، جرایم ارتكابی در سرزمین کامبوج مورد نظر است. اما صلاحیت زمانی این دادگاه، محدود به یک دوره مشخص است که این دوره همان مقطعی است که خمرهای سرخ، قدرت را به دست گرفته بودند. ماده ۱ توافقتنامه^{۱۹} در بیان هدف این دادگاه به صلاحیت زمانی آن نیز اشاره می‌کند. ماده ۱ توافقتنامه در این خصوص مقرر داشته است:

«هدف توافقتنامه حاضر، تنظیم همکاری بین سازمان ملل متحد و دولت سلطنتی کامبوج است [و این] در جهت تمهید محاکمه سران ارشد [حکومت] کامپوچی و آن‌هایی است که در قبال جرایم و نقض جدی قانون کیفری کامبوج، عرف و حقوق بین‌الملل بشردوستانه و کنوانسیون‌های شناخته شده توسط کامبوج، بیشترین مسئولیت را داشته‌اند؛ جرایمی که در طول دوره ۱۷ آوریل ۱۹۷۵ تا ۶ ژانویه ۱۹۷۹ ارتکاب یافته‌اند، ...».

بنابراین، به‌طور مشخص، صلاحیت زمانی دادگاه، به دوره ۱۷ آوریل ۱۹۷۵ تا ۶ ژانویه ۱۹۷۹ محدود می‌شود و بر این اساس، دادگاه تنها نسبت به جرایم ارتكابی خمرهای سرخ در این دوره صلاحیت رسیدگی و صدور حکم دارد.

اما در خصوص صلاحیت موضوعی یا ذاتی این دادگاه یعنی صلاحیت این دادگاه در رسیدگی به جرایم بین‌المللی و انواع آن، توافقتنامه منعده، جرم نسل‌کشی، جنایات علیه بشریت مقرر در اساسنامه دادگاه کیفری بین‌المللی، نقض کنوانسیون‌های ژنو و همچنین جرایم دیگر تعریف‌شده در فصل دوم قانون تأسیس شعب ویژه اعلام‌شده در ۱۰ اوت ۲۰۰۱ را داخل در صلاحیت دادگاه مختلط کامبوج دانسته است. ماده ۹ توافقتنامه در این خصوص مقرر داشته است:

«موضوع صلاحیت شعب فوق‌العاده از این قرار است: جرم نسل‌کشی که در کنوانسیون ۱۹۴۸ در خصوص منع و مجازات جرم نسل‌کشی تعریف شده؛ جنایت علیه بشریت، تعریف‌شده در اساسنامه رم ۱۹۹۸ دیوان کیفری بین‌المللی؛ نقض شدید کنوانسیون‌های ژنو ۱۹۴۹ و جرایم دیگر تعریف‌شده در فصل دوم قانون تأسیس شعب فوق‌العاده اعلام‌شده در ۱۰ اوت ۲۰۰۱».

این دادگاه، بنا بر کنوانسیون منع و مجازات جرم نسل‌کشی ۱۹۴۸، صلاحیت رسیدگی به جرم نسل‌کشی، و بنابر اساسنامه دیوان کیفری بین‌المللی ۱۹۹۸ صلاحیت رسیدگی به جنایات علیه بشریت را دارد. علاوه بر این‌ها، به‌موجب قانون مربوط به تأسیس شعب فوق‌العاده، مصوب ۲۷ اکتبر ۲۰۰۴ صلاحیت رسیدگی به نقض شدید کنوانسیون‌های ژنو ۱۹۴۹ را نیز کسب کرده است. ماده ۳ قانون مربوط به تأسیس شعب فوق‌العاده، موارد دیگری را نیز داخل در صلاحیت این

19. Agreement between the United Nations and the Royal Government of Cambodia concerning the Prosecution under Cambodian Law of Crimes Committed during the period of Democratic Kampuchea

20. Law on the Establishment of the Extraordinary Chambers, with inclusion of amendments as promulgated on 27 October 2004 (NS/RKM/1004/006).

شعب ذکر کرده است که مبتنی بر قانون مجازات کامبوج، مصوب ۱۹۵۶ است. این موارد شامل قتل عمدی (مواد ۵۰۱، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۶، ۵۰۷ و ۵۰۸)، شکنجه (ماده ۵۰۰) و آزار و اذیت مذهبی (مواد ۲۰۹ و ۲۱۰) است. مجازات اعمال پیش‌گفته طبق همین ماده، حداکثر، حبس ابد خواهد بود. به‌طور کلی با در نظر گرفتن توافقنامه منعقد شده بین دولت سلطنتی کامبوج و سازمان ملل متحد و همچنین قانون به تصویب رسیده داخلی می‌توان صلاحیت موضوعی یا ذاتی شعب فوق‌العاده را در موارد زیر خلاصه کرد:

۱. جرم نسل‌کشی بنابر کنوانسیون منع و مجازات جرم نسل‌کشی ۱۹۴۸ به استناد ماده ۹ توافقنامه و ماده ۴ قانون مصوب ۲۰۰۴؛
۲. جنایات علیه بشریت، تعریف‌شده در اساسنامه رم ۱۹۹۸ به استناد ماده ۹ توافقنامه و ماده ۵ قانون مصوب ۲۰۰۴؛
۳. نقض شدید کنوانسیون‌های ژنو ۱۹۴۹ به استناد ماده ۹ توافقنامه و ماده ۶ قانون مصوب ۲۰۰۴؛
۴. قتل، شکنجه و آزار و اذیت مذهبی به‌موجب قانون مجازات کامبوج، به استناد ماده ۳ قانون مصوب ۲۰۰۴؛
۵. تخریب اموال فرهنگی به‌موجب کنوانسیون لاهه ۱۹۵۴ به استناد ماده ۷ قانون مصوب ۲۰۰۴؛
۶. جرایم علیه اشخاص تحت حمایت بین‌المللی، متعاقب کنوانسیون وین ۱۹۶۱ به استناد ماده ۸ قانون مصوب ۲۰۰۴؛

۳. مبانی و چالش‌های دادگاه مختلط کامبوج

۳-۱. مبانی تشکیل دادگاه مختلط کامبوج

بدون شک، از مهم‌ترین و اصلی‌ترین مبانی تشکیل دادگاه ویژه کامبوج، مبارزه با فرهنگ بی‌کیفرمانی و بخشودگی از مجازات است؛ به این معنا که مسئولین ارتکاب جرایم شنیع که ناقض حقوق بین‌الملل بشردوستانه هستند نتوانند تحت لوای حاکمیت مطلق دولت در امور داخلی و منع مداخله و نیز اصل مصونیت سران حکومت، از کیفر و مجازات اعمال شنیع خود بگریزند.^{۲۱} با وجود این، به‌طور کلی می‌توان در رابطه با مبانی تشکیل چنین دادگاه‌هایی به موارد پیش رو اشاره کرد:

۲۱. سادات‌میدانی، سیدحسین؛ «تعامل و تقابل عدالت کیفری و صلح جهانی: دیوان کیفری بین‌المللی و شورای امنیت سازمان ملل متحد»، در: رضا موسی‌زاده و اکبر امینیان؛ جمهوری اسلامی ایران و دیوان کیفری بین‌المللی، پژوهشکده تحقیقات راهبردی گروه پژوهش‌های بین‌المللی، ۱۳۹۰، ص ۲۲۳.

رابطه حقوق بشر و حقوق کیفری،^{۲۲} مبارزه با بی‌کیفرمانی مجرمان بین‌المللی، بازدارندگی از ارتکاب مجدد جرایم شنیع بین‌المللی و ناتوانی سیستم قضایی داخلی در محاکمه و مجازات مجرمان. مبانی مذکور در توضیح چرایی تشکیل دادگاه کامبوج نیز قابل پذیرش است که توضیح هر یک خواهد آمد.

الف. رابطه حقوق بشر و حقوق کیفری

حقوق کیفری، مجموعه‌ای از قواعد ماهوی و آیین دادرسی است که نمایانگر قوه قاهره حاکمیت و کارکرد جزایی آن است. اما حقوق بشر شامل تمام حقوقی است که انسان از این نظر که انسان است، از آن‌ها برخوردار است. این حقوق شامل حق حیات، حق آزادی، حرمت و حیثیت اشخاص و غیره می‌شود که باید از آن‌ها صیانت شود. بنابراین از یک سو حقوق کیفری با مجازات، حقوق افراد را از جمله حق حیات، حق آزادی و... آماج اقدامات کیفری خود قرار می‌دهد و از سوی دیگر، حقوق بشر بر حفظ و صیانت از این حقوق تأکید می‌کند. البته این به معنای تقابل و تعارض حقوق بشر و حقوق کیفری نیست بلکه این دو مکمل یکدیگرند. توضیح اینکه حقوق بشر، ارزش‌هایی از جمله آزادی، حق حیات و... را برای نوع بشر مورد نظر قرار داده و بر حفظ و صیانت از این ارزش‌ها تأکید می‌کند. حقوق کیفری نیز در همین راستا یعنی حفاظت و صیانت از حقوق مذکور با وضع قواعد ماهوی و جرم‌انگاری افعالی که ناقض ارزش‌های پیش‌گفته باشد، از حقوق بشر و ارزش‌های مورد تأکید آن حمایت می‌کند.^{۲۳}

در عرصه بین‌المللی، جرایمی چون جنایت علیه بشریت، نسل‌کشی و جنایات جنگی، به حقوق اساسی نوع بشر که شامل حق حیات، حق آزادی و حق امنیت است، تعرض کرده و به‌طور جدی آن را نقض می‌کند. بنابراین شکل‌گیری فرایند بین‌المللی در محاکمه و مجازات مرتکبان جرایم شنیع و فاجعه‌بار بین‌المللی تحت قواعد حقوق بین‌المللی کیفری در جهت جلوگیری از تعرض به حقوق بشر بین‌المللی خواهد بود. در خصوص کامبوج و نقض حقوق بشر توسط خمرهای سرخ،

۲۲. شاید بتوان ارتباط میان دو حوزه حقوق بشر و حقوق کیفری را در دو بخش تصور کرد. نخست ارتباط کلی و فراگیر حقوق بشر و حقوق کیفری و دوم، ارتباط و تعامل میان حقوق بین‌الملل کیفری با حقوق بشر بین‌المللی. بدیهی است که تعامل این دو حوزه در قسمت نخست به‌ویژه در صحنه حقوق کیفری داخلی بسیار آشکار به چشم می‌خورد. از طرفی حتی حوزه دوم را نیز می‌توان انشعابی از حوزه اول دانست، با این تفاوت که عناوین حقوق بشر و حقوق کیفری، قواعد کلی را تبیین می‌کند در حالی که در حقوق کیفری بین‌الملل و حقوق بشر بین‌المللی، قواعد رفتاری و فنی این دو حوزه مورد توجه قرار می‌گیرد. در خصوص تعامل حقوق بشر و حقوق کیفری باید گفت که گاهی حقوق جزا توسط حقوق بشر احاطه می‌شود و گاهی برعکس، حقوق بشر توسط حقوق جزا در بر گرفته می‌شود. در حالت اول می‌توان از «حمایت از حقوق اساسی فرد در مقابل حقوق کیفری» و همچنین «حمایت از حقوق محاکمات فرد در برابر حقوق کیفری» سخن گفت. ن.ک:

Régis de Gouttes, «Droit pénal et droit de l'homme», Revue de sciences criminelles, N° 1, 2000, p. 134.

۲۳. رضوی‌فرد؛ همان، ص ۱۸۳.

آمار مختلفی در خصوص شمار قربانیان ارائه شده است به طوری که برخی آمارها بیانگر نابودی حدود ۲ میلیون انسان در اثر اعدام، بیماری، گرسنگی و کار اجباری است. البته برخی آمار، ۳ میلیون و ۱۰۰ هزار قربانی و برخی ۱ تا ۲ میلیون نفر را بیان می‌کنند که بنا بر یک ادعا، دقیق‌ترین آن‌ها بین ۱ میلیون و ۵۰۰ هزار تا ۱ میلیون و ۷۰۰ هزار نفر است.^{۲۴} این در حالی است که مخاصمه یوگسلاوی پس از ژانویه ۱۹۹۱ حدود ۱۴۰,۰۰۰ نفر^{۲۵} و مخاصمه رواندا در سال ۱۹۹۴ حدود ۸۰۰,۰۰۰ قربانی داشت.^{۲۶} بنا به آمار پیش‌گفته، در فاصله سال‌های ۱۹۷۵ تا ۱۹۷۹، یک‌چهارم جمعیت کامبوج، قربانی جرایم خمرهای سرخ شدند.^{۲۷} بدون شک، چنین نقض گسترده‌ای از حقوق بشر، مستلزم مداخله حقوق کیفری و حمایت آن بود.

ب. مبارزه با بی‌کیفرمانی

مبنای دیگر تشکیل دادگاه‌های کیفری بین‌المللی، مبارزه با فرهنگ بی‌کیفرمانی مجرمان بین‌المللی است.^{۲۸} این موضوع، ریشه در مورد نخست دارد چرا که هدف از به کیفررساندن مجرمان بین‌المللی، تحقق امنیت و عدالت در راستای صیانت از حقوق بشر است. این مبنا بیانگر تعقیب و مجازات مرتکبان جرایم شنیع بین‌المللی است به گونه‌ای که اصل درون‌مرزی بودن حقوق جزا و مصونیت سران و مسئولان کشورها، مانع تعقیب و مجازات آن‌ها نخواهد بود. به عبارت دیگر، یکی از مبانی تشکیل دادگاه‌های بین‌المللی کیفری و تلاش‌های صورت‌گرفته از آغاز تا به امروز یعنی از معاهده ورسای تا تصویب اساسنامه رم و تشکیل دیوان کیفری بین‌المللی، احساس نیاز به مجازات قاطع مجرمان بین‌المللی بوده است.^{۲۹} در خصوص دادگاه مختلط کامبوج نیز می‌توان تشکیل چنین دادگاهی را در جهت محاکمه مرتکبین جرایم گسترده بین‌المللی توجیه کرد به طوری که حتی با گذشت مدت زیادی از ارتکاب جرایم، مانعی برای رسیدگی و محاکمه وجود ندارد چرا که نقض گسترده حقوق بشر، مشمول مرور زمان نمی‌شود و مرتکبان در هر صورت محاکمه خواهند شد. در این راستا یکی از دادستان‌های دادگاه مختلط کامبوج بیان داشته است: «نقض شدید حقوق بشر بدون مجازات نخواهد ماند و این دادگاه نشان داد که جرایم سنگین و شدید، فراموش نخواهد شد و آن‌هایی که مسئول بودند، پاسخگو خواهند بود».^{۳۰}

24. <http://cybercambodia.com/dachs/khmerrouge.html>, last visited: 1/10/2013.

25. <http://ictj.org/publication/transitional-justice-former-yugoslavia>, last visited: 10/8/2013.

26. <http://www.bbc.co.uk/news/world-africa-13431486>, last visited: 10/8/2013.

27. Hervé Ascensio *et al*, *op. cit.*, p. 16.

28. ن.ک: بهزاد رضوی فرد؛ حقوق کیفری بین‌المللی عمومی، جلد نخست؛ مسئولیت کیفری - کیفر، میزان، ۱۳۹۲، ص ۱۳۶.

29. رضوی فرد؛ ۱۳۹۰، همان، ص ۲۹.

30. <http://abcnews.go.com/International/wireStory/correction-cambodia-khmer-rouge-tribunal-story-20595038>, last visited: 29/10/2013.

ج. بازدارندگی

یکی از کارکردهای مجازات، بازدارندگی از ارتکاب جرم است.^{۳۱} به عبارت دیگر، همان کارکردهایی که در حقوق داخلی برای توجیه محاکمه و مجازات مجرمان به کار گرفته می‌شود در عرصه بین‌الملل نیز برای توجیه محاکمه و مجازات مجرمان به کار می‌رود. بنابراین همان طور که در حقوق داخلی با توجه به کارکردهای پیش‌گفته جرم‌انگاری می‌شود و مجرمان، تعقیب، محاکمه و مجازات می‌شوند، در عرصه بین‌المللی نیز با توجه به همان کارکردها، نقض برخی از ارزش‌های حیاتی حقوق بشر، جرم‌انگاری شده و برای آن مجازات در نظر گرفته شده است.^{۳۲}

بنابراین، توجیه دیگر تشکیل دادگاه‌های بین‌المللی و از جمله دادگاه مختلط کامبوج در همان مبانی جرم‌انگاری و مجازات نهفته است. توضیح اینکه در وهله اول برای حمایت از ارزش‌های انسانی یا همان حقوق بشر از جمله حق حیات، آزادی و ... و نیز برای تأمین صلح و امنیت، جرم‌انگاری می‌شود تا با وضع مجازات‌هایی از ارتکاب جرم جلوگیری شود. در وهله دوم نیز در صورت نقض آن ارزش‌ها با اجرای مجازات و سزادهی مرتکبان، از نقض مجدد آن ارزش‌ها جلوگیری می‌شود، به طوری که مجرمین در ارتکاب عمل مجرمانه، سود و زیان آن را می‌سنجند و زمانی که زیان آن یعنی مجازات از منافع ارتکاب جرم بیشتر باشد از ارتکاب جرم، صرف‌نظر خواهند کرد. از سوی دیگر با مجازات ناقضان ارزش‌های مورد حمایت قانون، این پیام به دیگران صادر می‌شود که سرنوشت مجرمان، چنین مجازاتی است. بنابراین جرم‌انگاری و مجازات از این طریق، منجر به بازدارندگی و جلوگیری از ارتکاب مجدد جرم می‌شود.

در مورد سایر کارکردهای مجازات، به‌ویژه بازسازی و اصلاح مجرمین باید به این نکته اشاره کرد که با توجه به گستردگی جرایم بین‌المللی و آثار آن، فرض بازسازی و اصلاح مجرمان بین‌المللی، دشوار به نظر می‌رسد. بنابراین مبنای مجازات در عرصه بین‌المللی و با فرایندهای مقرر حقوق بین‌الملل کیفری سزادهی مجرم، بازدارندگی از ارتکاب جرم و نیز طرد او در قالب مجازات حبس برای تأمین امنیت جامعه بین‌الملل است و به‌طور کلی مبنای همه این‌ها حفاظت و صیانت از حقوق بشر، تأمین صلح و امنیت بین‌المللی است.

د. ناتوانی سیستم قضایی داخلی در محاکمه و مجازات مجرمان

مبنای دیگر شکل‌گیری دادگاه‌های بین‌المللی از جمله دادگاه مختلط کامبوج، ناتوانی سیستم قضایی کشورهای صلاحیت‌دار یعنی کشورهای محل وقوع جرم در تعقیب، رسیدگی، محاکمه و مجازات مجرمان است. بنابراین در چنین وضعیتی مداخله یک نهاد بین‌المللی برای کیفر و مجازات مجرمان،

۳۱. رضوی فرد؛ همان، ص ۱۱۹.

۳۲. پیشین، صص ۱۴۶ - ۱۴۲.

توجیه‌پذیر است. صلاحیت تکمیلی دیوان کیفری بین‌المللی نیز بر همین مبنا استوار است. توضیح اینکه ماده ۱۷ اساسنامه نهاد مذکور مقرر داشته است در مواردی که دولت صلاحیت‌دار، موضوع را تحت رسیدگی، تحقیق و تعقیب قرار داده باشد، موضوع در دیوان قابل پذیرش نیست. بنابراین دیوان زمانی می‌تواند اعمال صلاحیت کند که دولت صلاحیت‌دار، قادر به رسیدگی نباشد یا تمایل نداشته باشد. منظور از عدم تمایل به رسیدگی، مصون‌نگه‌داشتن مرتکب از مسئولیت کیفری برخلاف واقع و عدالت، یا رسیدگی در شرایطی است که با قصد اجرای عدالت، مغایرت داشته باشد و منظور از عدم توانایی، فروپاشی کامل یا قابل ملاحظه نظام قضایی ملی یا دردسترس نبودن چنین نظام قضایی است.

این موضوع در مورد کشور کامبوج نیز صادق بود، به طوری که با اشاره به سیستم قضایی این کشور می‌توان به این واقعیت پی برد. در واقع، سیستم قضایی کامبوج، پیش از تحت‌الحمایگی، بر مبنای حقوق عرفی بود که در آن به طور گسترده از میانجی‌گری برای حل و فصل اختلافات محلی استفاده می‌شد. پس از تحت‌الحمایگی با تحمیل قوانین فرانسه، یک سیستم حقوقی رسمی طرح‌ریزی شد که تا سال ۱۹۷۵ به همراه رویه‌های غیررسمی حفظ شد. پس از سال ۱۹۷۵ و با روی کار آمدن خمرهای سرخ و در پی سیاست‌های همراه با تندروی و ساختارشکنانه آن‌ها، بسیاری از قضات کشته شدند و رویه‌های میانجی‌گری غیررسمی نیز تضعیف شد. پس از آن، در دوره حکومت سوسیالیستی دست‌نشانده ویتنام (۱۹۷۹-۱۹۹۱) یک سیستم حقوقی به سبک شوروی از طریق ویتنام طرح‌ریزی شد که بیشتر مبتنی بر وفادارای حزبی بود تا تخصص در حقوق و عدالت کیفری. در ادامه، از زمان انعقاد پیمان پاریس در سال ۱۹۹۱ و تأسیس دولت انتقالی، سیستم حقوقی متأثر از کدهای (مجموعه‌های قوانین) فرانسه، احکام سلطنتی، قوانین مصوب قوه مقننه، قواعد حقوق عرفی و قوانین کشورهای کمونیستی بوده است و در ضمن آن، بیشتر اختلافات در سطح شهرها و محله‌ها به طور غیررسمی رسیدگی می‌شد. به طور کلی علی‌رغم تصویب قانون اساسی جدید در این کشور و نیز تصویب قانون آیین دادرسی کیفری در سال ۲۰۰۷ و همچنین شماری از کمک‌های بین‌المللی برای بازسازی نظام عدالت کیفری این کشور، مردم کامبوج به دلیل عدم استقلال و فساد سیستم قضایی، مشروعیت کمی برای آن قائل بوده‌اند.^{۳۳} بر این اساس، ضعف نظام حقوقی کشور کامبوج یکی از مبانی و علل تشکیل دادگاه مختلط با همیاری سازمان ملل متحد بوده است.

در نتیجه، با توجه به همین مبنا، مداخله نهادهای کیفری بین‌المللی یا سایر نهادهای بین‌المللی به‌ویژه سازمان ملل متحد و ارکان آن، توجیه می‌شود. بنابراین در مورد کامبوج با توجه به اینکه بستر قضایی لازم جهت محاکمه و مجازات خمرهای سرخ فراهم نبود، مداخله نهادهای بین‌المللی

33. Graeme R. Newman, *op. cit.*, p. 53.

ضروری به نظر می‌رسید تا با توجه به ناتوانی نظام قضایی کشور کامبوج، محاکمه و مجازات جرایم ارتكابی خمرهای سرخ با مانع روبه‌رو نشود.

۲-۳. چالش‌های دادگاه مختلط کامبوج

با توجه به چگونگی تشکیل این دادگاه و فرایند آن و همچنین نحوه رسیدگی در این نهاد و با توجه به مبانی حقوق کیفری می‌توان گفت این دادگاه در دو مورد با چالش روبه‌روست: نخست، در خصوص فرایند شکل‌گیری دادگاه و دوم، در خصوص فرایند رسیدگی در دادگاه.

الف. مبانی دادرسی کیفری

حقوق بشر و رعایت آن از جمله ارزش‌های اساسی مورد حمایت حقوق کیفری است. به عبارت دیگر، حقوق جزا با حقوق بشر ارتباط مستقیم دارد و ایجاد ضمانت اجرای کیفری برای نقض ارزش‌ها در راستای حمایت از حقوق بشر است. بنابراین حقوق کیفری با حقوق اساسی روابط تنگاتنگی دارد.^{۳۴} اصول راهبردی دادرسی کیفری شامل محاکمه منصفانه، محاکمه علنی، استقلال و بی‌طرفی دادگاه، تسریع در محاکمه، پیش‌فرض برائت، تفهیم فوری اتهام، وقت و تسهیلات مناسب برای دفاع، امکان انتخاب وکیل، مواجهه با شهود، کمک‌گرفتن از مترجم، حضوری بودن محاکمه و امکان درخواست تجدیدنظر است که رعایت این اصول، تضمین‌کننده حقوق اساسی بشر یعنی حق آزادی، حق حیات، شرافت و حیثیت و ... خواهد بود.^{۳۵} در قوانین اساسی کشورها، در اعلامیه جهانی حقوق بشر، مصوب ۱۹۴۸ و میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی، مصوب ۱۹۶۶ به اصول بنیادین پیش‌گفته اشاره نشده است. بدون تردید، رعایت اصول پیش‌گفته، بیانگر محاکمه منصفانه است و چنین محاکمه‌ای، خود، تضمین‌کننده حقوق بشر و عدالت خواهد بود و درمقابل، نقض اصول راهبردی مذکور در فرایند رسیدگی و محاکمه متهمین، ناقض حقوق بشر و برخلاف عدالت انگاشته خواهد شد.

به‌موجب ماده ۱۰ اعلامیه جهانی حقوق بشر: «هر کس حق دارد ... در دادگاه صالح، مستقل و بی‌طرف به‌صورت منصفانه و علنی محاکمه شود» و ماده ۹ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی نیز مقرر داشته: «هر شخصی که به‌موجب اتهام کیفری دستگیر یا بازداشت شده است باید بلافاصله برای انجام دادرسی نزد قاضی یا مقام صالح دیگر که قانون پیش‌بینی کرده است آورده شود و باید در مدت زمان معقول محاکمه و الا آزاد شود ...». بنابراین هر شخصی که به‌موجب

۳۴. پرادل، ژان؛ «اصول اساسی فرایند دادرسی کیفری در فرانسه»، ترجمه: جواد تقی‌زاده، نشریه حقوق اساسی، شماره ۸، ۱۳۸۶، ص ۳۵۳.

۳۵. امیدو، جلیل؛ «دادرسی کیفری و حقوق بشر»، نشریه مجلس و راهبرد، شماره ۳۸، ۱۳۸۲، صص ۱۲۸-۱۲۰.

اتهام کیفری بازداشت می‌شود باید در مدت معقول محاکمه شود.^{۳۶} البته منظور از زمان معقول این نیست که فرایند رسیدگی و سرعت محاکمه زیاد باشد بلکه هدف، کاستن از مدت بازداشت تا زمان محاکمه است. افزون بر این، رسیدگی به جرایم نیز باید در مدت معقول صورت گیرد. در غیر این صورت، رسیدگی به جرایم، اثبات و احراز آن و حتی مجازات مرتکبان با مشکل مواجه خواهد شد.

ب. فرایند شکل‌گیری دادگاه مختلط کامبوج

یکی از چالش‌های پیش روی این دادگاه، شکل‌گیری و ایجاد این دادگاه در حدود سه دهه بعد از ارتکاب جرایم است. این مسئله، رسیدگی در خصوص جرایم را از جهت اثباتی و نیز مجازات مرتکبان دچار مشکل می‌کند.

صلاحیت زمانی دادگاه مربوط به جرایم ارتكابی خمرهای سرخ در دوره ۱۷ آوریل ۱۹۷۵ تا ۶ ژانویه ۱۹۷۹ است.^{۳۷} این در حالی است که فرایند شکل‌گیری دادگاه از تاریخ ۲۱ ژوئن ۱۹۹۷ یعنی ۱۸ سال بعد آغاز شد. در تاریخ مذکور، نخست‌وزیر کامبوج از سازمان ملل درخواست همکاری جهت سازماندهی محاکمه جهت رسیدگی به جرایم خمرهای سرخ را مطرح کرد که این درخواست در قطعنامه ۵۲/۱۳۵ مجمع عمومی سازمان ملل متحد پذیرفته شد. پس از آن، در ۱۰ اوت ۲۰۰۱ قانون تأسیس شعب ویژه در دادگاه‌های کامبوج با امضای پادشاه کامبوج به تصویب رسید. پس از این، توافقنامه‌ای بین سازمان ملل متحد و دولت سلطنتی کامبوج در خصوص تعقیب جرایم ارتكابی خمرهای سرخ در ۶ ژوئن ۲۰۰۳ به امضا رسید. سرانجام، توافقنامه مذکور در ۱۹ اکتبر ۲۰۰۴ در کامبوج تصویب شد و با اجرایی شدن آن در ۲۹ آوریل ۲۰۰۵ و سوگند قضات و دادستان‌ها در سال ۲۰۰۶، دادگاه کار خود را آغاز کرد و در نهایت، ۲۸ سال بعد از جرایم خمرهای سرخ، تعقیب ۵ تن از متهمین توسط دادستان در تاریخ ۱۸ ژوئیه ۲۰۰۷ آغاز شد.^{۳۸}

بدون تردید، تأخیر نزدیک به سه دهه بین ارتكاب جرایم و تشکیل دادگاه و شروع به رسیدگی و محاکمه، یکی از چالش‌های جدی دادگاه مختلط کامبوج است. احراز جرایم ارتكابی و اثبات آن‌ها به دلیل حافظه‌های ضعیف و گذشت زمان بسیار طولانی و فقدان اسناد و شهود فاقد شرایط به دلیل پیش‌گفته، کاری بس مشکل است.^{۳۹} از سوی دیگر، اگر یکی از اهداف تشکیل چنین دادگاهی اجرای عدالت باشد، با توجه به تأخیر بسیار طولانی در تشکیل این دادگاه و عدم رسیدگی به‌موقع، تحقق یا اجرای عدالت اگرچه ممکن باشد، بسیار مشکل است زیرا رهبر کاریزماتیک خمرهای

۳۶. شریفی، مهدی؛ «حقوق متهم در اسناد بین‌المللی»، نشریه کانون وکلا، شماره ۱۹۸ و ۱۹۹، ۱۳۸۶، ص ۱۴۳.

۳۷. Law on the Establishment of Extraordinary Chambers in the Courts of Cambodia for the Prosecution of Crimes Committed during the Period of Democratic Kampuchea, 19 October 2004.

۳۸. <http://www.eccc.gov.kh/en/keyevents> visited: 12/11/2013.

۳۹. Ralph Henham and Paul Behrens, *The Criminal Law of Genocide*, Ashgate, 2007, p. 192, 193.

سرخ یعنی ژنرال پُل پُت به‌عنوان متهم اصلی در سال ۱۹۹۸ جان سپرد.^{۴۰} افزون بر این، یکی دیگر از متهمین به دلیل بیماری از فرایند رسیدگی خارج شد.^{۴۱ و ۴۲} مجموعه این حوادث، دوردور امیدها را به اثبات همه جرایم و عناوین ارتكابی، مجازات مرتکبان آن جرایم و همچنین تحقق عدالت، کم‌رنگ می‌نماید.

ج. فرایند دادرسی کیفری در دادگاه مختلط کامبوج

نگاهی به فرایند رسیدگی در این دادگاه، یکی از چالش‌های آن را نمایان می‌کند. بعد از اجرایی شدن توافق منعقد شده بین کامبوج و سازمان ملل در ۱۸ ژوئیه ۲۰۰۷ دادستان درخواست تعقیب ۵ متهم را داد. پرونده شماره ۱، نخستین پرونده مطرح شده در دادگاه بود که متهم این پرونده، کینگ گوک یی^{۴۳} با نام مستعار *د/ج*^{۴۴} بود که به دستور قضات تحقیق از بازداشت نظامی در تاریخ ۱۳ ژوئیه ۲۰۰۷ به بازداشت موقت منتقل شد. وی در تاریخ ۱۸ اوت ۲۰۰۸ تحت تعقیب کیفری قرار گرفت و کیفرخواست وی صادر شد. بعد از رسیدگی اولیه در ۱۷ و ۱۸ فوریه ۲۰۰۸، بخش اصلی محاکمه در ۳۰ مارس ۲۰۰۹ آغاز شد. سرانجام در تاریخ ۲۶ ژوئیه ۲۰۱۰ دادگاه وی را به‌خاطر ارتکاب جرایم علیه بشریت و نقض شدید کنوانسیون ژنو ۱۹۴۹ به ۳۵ سال حبس محکوم کرد که البته در مرحله تجدیدنظر، مجازات وی به حبس ابد تغییر کرد.

بعد از این، پرونده دوم که مربوط به سه تن دیگر از رهبران خمرهای سرخ بود نیز به جریان افتاد. متهمان پرونده دوم عبارت‌اند از: *نون چی*^{۴۵} رهبر پیشین مجلس ملی دموکراتیک و قائم‌مقام دبیری حزب کمونیست کامپوچی، *خیو سامفان*^{۴۶} رئیس سابق دموکراتیک کامپوچی و *اینگ ساری*^{۴۷} قائم‌مقام پیشین وزیر امور خارجه دموکراتیک کامپوچی. این سه متهم به دلیل ارتکاب جرایم علیه بشریت، نقض شدید کنوانسیون‌های ژنو ۱۹۴۹ مورد تعقیب کیفری قرار گرفتند و رسیدگی مقدماتی در ژوئن ۲۰۱۱ آغاز شد. نخستین محاکمه در ۲۱ نوامبر ۲۰۱۱ صورت گرفت

40. Hervé Ascensio, *op. cit.*, p. 16.

41. متهم چهارم، وزیر امور اجتماعی /ینگ تیریت (Ieng thirith) مدتی بعد از تعقیب، به دلیل بیماری از فرایند رسیدگی خارج شد. پیرو ارزیابی پزشکی، وضعیت شخص مذکور برای محاکمه و حضور در دادگاه، نامناسب تشخیص داده شد.

42. دو تن دیگر از متهمان اصلی (*نون چی* و *خیو سامفان*) به حبس ابد محکوم شدند اما به نظر می‌رسد که دبری نخواهد پایید که به دلیل کهولت سن، مجازات حبس ابد آن‌ها نیز به سر رسد!

43. Kaing Guek Eay (Duch)

44. Duch

45. Nuon Chea

46. Khieu Samphan.

47. Ieng Sary

که سرانجام در تاریخ ۷ اوت سال ۲۰۱۴ منجر به صدور حکم شد.^{۴۸ و ۴۹}

48. <http://www.eccc.gov.kh/en/keyevents>, visited:12/11/2013.

۴۹. شعبه بدوی، رسیدگی مقدماتی را در ژوئن ۲۰۱۱ میلادی به انجام رساند. از آن پس، پرونده شماره ۰۰۲ به دو محاکمه مجزا تقسیم شد که هریک به بخش متفاوتی از کیفرخواست رسیدگی می‌کرد.

دو متهم دیگر یعنی *اینگ ساری* و همسرش *اینگ ثیریت* نیز در این پرونده مورد رسیدگی قرار گرفته‌اند. فرایند رسیدگی علیه *اینگ ساری* در تاریخ ۱۴ مارس ۲۰۱۳ میلادی پیرو مرگاش در همان روز به پایان رسید. *اینگ ثیریت* نیز که مورد تعقیب قانونی قرار گرفته بود به دلیل بیماری (اختلال مغزی) و عدم امکان رسیدگی در چنین شرایطی، در نوامبر ۲۰۱۱ میلادی از فرایند رسیدگی خارج شد. در این راستا پزشکان تأیید کردند که *اینگ ثیریت* توانایی حضور در محاکمه را ندارد و درمان پزشکی‌ای که منجر به بهبودی و در نهایت، حضور او در فرایند رسیدگی و محاکمه شود، وجود ندارد. بر این اساس، او از فرایند رسیدگی و محاکمه خارج و در تاریخ ۱۶ سپتامبر ۲۰۱۲ میلادی نیز از بازداشت موقت آزاد شد و تحت نظارت قضایی قرار گرفت. بخش نخست این پرونده، تحت عنوان پرونده شماره ۰۰۲/۰۱ بود. نخستین محاکمه مربوط به این پرونده در تاریخ ۲۱ نوامبر ۲۰۱۱ میلادی آغاز شد. تمرکز اولیه بر جرایم اعلام‌شده، مربوط به جنایات علیه بشریت بود. در این راستا کوچ اجباری جمعیت *از پنوم پن* و پس از آن از دیگر مناطق (فاز یک و دو کوچ اجباری)، اعدام سربازان جمهوری خمر بلافاصله پس از تسلط خمرهای سرخ در سال ۱۹۷۵ میلادی بررسی شد. افزون بر این موارد، نقش متهم در ارتباط با سیاست‌های مرتبط با تمامی اتهامات نیز در نظر گرفته شد؛ نقشی که برای بررسی باقی اتهامات در محاکمات آینده، مبنایی را فراهم می‌کرد. بررسی ادله در خصوص بخش نخست این پرونده در تاریخ ۲۳ ژوئیه ۲۰۱۳ میلادی به پایان رسید و اعلامیه پایانی در تاریخ ۳۱ اکتبر ۲۰۱۳ میلادی صادر شد. رسیدگی به این پرونده در تاریخ ۷ اوت ۲۰۱۴ میلادی به سرانجام رسید و متهمان این پرونده یعنی *نون چی* و *خیو سامفان* به دلیل ارتکاب جنایت علیه بشریت، مجرم شناخته شده و به حبس ابد محکوم شدند. البته هر دو متهم عنوان کردند که نسبت به حکم دادگاه، تجدیدنظرخواهی خواهند کرد.

بخش دوم پرونده، تحت عنوان پرونده شماره ۰۰۲/۰۲ بود. این بخش از پرونده نیز مربوط به دو متهم پیش‌گفته یعنی *خیو سامفان* و *نون چی* است. در این پرونده، دادگاه تصمیم گرفت به اتهامات دیگر این دو متهم رسیدگی کند. این اتهامات به قرار ذیل است:

- نسل‌کشی

- ازدواج اجباری و تجاوز

- پاک‌سازی داخلی (حذف افراد مخالف با سیاست‌های خمرهای سرخ)

- مسائل مربوط به مرکز امنیتی S-21 و دیگر مراکز

- نحوه رفتار با بودایی‌ها

- هدف‌قراردادن مسئولان پیشین جمهوری خمر

رسیدگی به این بخش از پرونده در تاریخ ۱۷ اکتبر ۲۰۱۴ میلادی آغاز شد.

در اینجا باید به این نکته اشاره کرد که به‌رغم مطرح‌بودن اتهام نسل‌کشی، با در نظر گرفتن اوضاع و احوال ارتکاب جرایم، ایراد چنین اتهامی و ارتکاب آن توسط خمرهای سرخ محل تردید است. به نظر می‌رسد با در نظر گرفتن مجموعه اوضاع و احوال موجود، جرم نسل‌کشی در خصوص کامبوج تحقق نیافته باشد و جرایم ارتكابی تحت عنوان جنایات علیه بشریت قابل رسیدگی و مجازات باشد. دلیل عدم تحقق جرم نسل‌کشی این است که خمرها مرتکب قتل و سایر اعمال علیه خمرها و نیز مسلمانان به عنوان گروه نژادی و مذهبی نشدند و در جهت نابودی گروه دیگر ملی، نژادی، قومی یا مذهبی هیچ تلاشی صورت نگرفت. در واقع، اگرچه در جریان محاصره، جرایمی علیه مسلمانان کامبوج صورت گرفت اما اعمال مذکور، تنها در راستای سیاست‌های رادیکالی دولت خمرها در آن دوران بود. به عبارت دیگر، خمرها قصد ارتکاب جرم علیه گروه خاصی را نداشتند بلکه تنها سیاست‌های کلی خود یعنی اجرای برنامه‌های کمونیستی خود را اعمال می‌کردند که در این میان مسلمانان نیز همانند سایر مردم کامبوج، قربانی اعمال شنیع آن‌ها شدند.

گفتنی است برای تأسیس چنین دادگاهی هزینه گزافی صرف شد به طوری که طبق توافق سازمان ملل متحد و دولت کامبوج، بودجه ۵۶ میلیون دلاری برای این دادگاه در نظر گرفته شده بود.^{۵۰} افزون بر آن، بر اساس درخواست دبیرکل سازمان ملل، کشورهای عضو سازمان ملل متحد نیز به این دادگاه کمک مالی ارائه کردند. نمونه چنین کمکی، کمک مالی دولت قطر به میزان ۲۰,۰۰۰ دلار امریکا بود.^{۵۲} صرف چنین هزینه کلانی در حالی است که رهبر خمرهای سرخ یعنی ژنرال پُل پُت در سال ۱۹۹۸ جان سپرد. همچنین در جریان محاکمه نیز یک تن دیگر از متهمان جان سپرد و متهمی دیگر نیز به دلیل بیماری از فرایند محاکمه خارج شد. بنابر مطالب پیش گفته باید گفت دادگاه مختلط یا تلفیقی و بین‌المللی شده کامبوج با صرف هزینه‌های کلان برای محاکمه کسانی تشکیل شده است که به دلایل بیان شده، امکان محاکمه آن‌ها وجود نداشته است.

اگرچه رسیدگی در دادگاه مختلط کامبوج در مقایسه با سایر رسیدگی‌های مربوط به جرایم و جنایات بین‌المللی مانند رسیدگی در دادگاه کیفری بین‌المللی یوگسلاوی سابق^{۵۳} یا روندا^{۵۴} از سرعت بیشتری برخوردار بوده است، به دلایل پیش گفته، تأخیر در فرایند رسیدگی، منجر به این شد که در مجازات مرتکبان اصلی، عدالت آن چنان که باید، محقق نشود. با وجود این، بنابر مبانی توضیح داده شده، تشکیل چنین دادگاهی از تشکیل نشدن آن بهتر است.

50. Michel Poulain, *chronologie des faits internationaux d'intérêt juridique* in: *Annuaire français de droit international*, CNRS editions, paris, 2004, p. 939.

51. همچنین بودجه دادگاه فوق‌العاده کامبوج برای سال ۲۰۱۵ برابر با ۳۳/۸ میلیون دلار بوده است که ۲۷/۱ میلیون دلار آن برای اجزای بین‌المللی و ۶/۷ میلیون دلار آن برای اجزای ملی است. بنا به آمار کلی، مجموع بودجه هزینه‌شده از سال ۲۰۰۶ تا ۲۰۱۲ میلادی مشتمل بر ۱۷۳ میلیون و ۳۰۰ هزار دلار بوده است که از این مبلغ، حدود ۴۲ میلیون دلار توسط دولت کامبوج و حدود ۱۳۱ میلیون دلار توسط سایر کشورها تأمین شده است. بودجه بازنگری شده برای سال ۲۰۱۳ میلادی نیز حدود ۳۵ میلیون دلار بوده است. به نقل از: مهدی ذاکریان؛ *محاکمه کیفری بین‌المللی، تیسرا، ۱۳۹۳*، ص ۳۵۳.

52. <http://www.eccc.gov.kh/en/articles/state-qatar-contributes-us-20000-eccc>, last visited: 7/3/2014.

53. پرونده برخی از متهمین مخاصمه یوگسلاوی، کماکان در حال رسیدگی است.
به نقل از:

<http://www.icty.org/sections/TheCases/KeyFiguresoftheCases>, last visited: 6/7/2015.

54. بر اساس متن گزارش تارنمای ویژه دادگاه کیفری بین‌المللی رواندا، این دادگاه آماده است در سال جاری، یعنی سال ۲۰۱۵ میلادی، پس از بیست سال فعالیت در راستای تعقیب افرادی که نقش کلیدی در ارتکاب نسل‌کشی سال ۱۹۹۴ علیه توتسی‌ها داشته‌اند، به فعالیت خود خاتمه دهد. در این زمینه، تنها یک پرونده اصلی دیگر برای دادگاه باقی مانده است که پس از به سرانجام رسیدن آن، دادگاه نیز به‌طور دائمی به کار خود خاتمه خواهد داد.
به نقل از:

<http://www.unictt.org/en/news/ictt-expected-close-down-2015>, last visited: 11/7/2015.

د. عضویت کامبوج در اساسنامه رم و طرق ارجاع

اگرچه این مورد به‌طور مستقیم، ناظر به خود دادگاه مختلط کامبوج نیست، به‌عنوان یک مسئله باید بدان پاسخ گفت. کشور کامبوج در تاریخ ۲۳ اکتبر ۲۰۰۰ اساسنامه رم را امضا و در ۱۱ آوریل ۲۰۰۲ آن را تصویب کرد.^{۵۵} بنابراین باید به این پرسش پاسخ گفت که چرا به‌رغم عضویت کشور کامبوج در دیوان کیفری بین‌المللی، جرایم خمرهای سرخ به‌جای رسیدگی در این دادگاه، در دادگاه مختلط بین‌المللی رسیدگی شد؟ به‌موجب اساسنامه، دیوان در صورتی می‌تواند رسیدگی را آغاز کند که جرم در قلمرو سرزمینی یک کشور عضو یا توسط یکی از اتباع کشورهای عضو اساسنامه رخ داده باشد. افزون بر آن موارد، اگر شورای امنیت، پرونده‌ای را ارجاع دهد، دیوان صلاحیت رسیدگی خواهد داشت. باوجود این، در نهاد مذکور، به جرایم ارتكابی خمرهای سرخ رسیدگی نشد.

دلیل این رخداد را باید در قاعده عطف‌بما سبق‌نشدن قوانین کیفری جستجو کرد زیرا جرایم ارتكابی در کامبوج در فاصله سال‌های ۱۹۷۵ تا ۱۹۷۹ بود درحالی‌که اساسنامه دیوان از سال ۲۰۰۲ لازم‌الاجرا شده است. بر این اساس، دیوان تنها نسبت به آن دسته از جرایمی صالح به رسیدگی است که پس از لازم‌الاجرا شدن اساسنامه ارتكاب یافته باشد. بند ۱ ماده ۱۱ اساسنامه مقرر داشته: «دیوان تنها نسبت به جرائمی صلاحیت رسیدگی دارد که بعد از لازم‌الاجرا شدن این اساسنامه ارتكاب یافته باشند». بنابراین با توجه به مطالب پیش‌گفته، از لحاظ حقوقی به دلیل مقررات اساسنامه دیوان، امکان ارجاع به دیوان کیفری بین‌المللی و رسیدگی به جرایم ارتكابی خمرهای سرخ در کامبوج وجود نداشته است.

درنتیجه، با عدم امکان رسیدگی در دیوان کیفری بین‌المللی، دادگاه فوق‌العاده کامبوج در قالب دادگاه تلفیقی یا مختلط تشکیل شد. در این راستا، اشاره به این نکته خالی از فایده نخواهد بود که شعب فوق‌العاده در دادگاه کامبوج، نهاد حقوقی ملی است. در واقع، قانونی که در ۱۰ اوت ۲۰۰۱ تصویب شد، تشکیل دادگاه ویژه را مطرح کرد. بنابراین منبع اعمال صلاحیت دادگاه برای رسیدگی به جرایم خمرهای سرخ، قانون داخلی بوده است. حتی ماده ۴۶ این قانون، ادامه فرایند رسیدگی را در غیاب همیاری بین‌المللی پیش‌بینی کرده بود. اما پیمان منعقد شده میان کامبوج و سازمان ملل در ۶ ژوئن ۲۰۰۳ بدون تردید، پیمان بین‌المللی است که بعد از تصویب قانون ۲۰۰۴ قدرت اجرایی دارد. در این راستا باید به این نکته اشاره کرد که پیمان پیش‌گفته، تعیین‌کننده قواعد همکاری بین سازمان ملل و دولت سلطنتی کامبوج است و نمی‌توان آن را منبع اعمال صلاحیت شعب فوق‌العاده دانست زیرا منبع اعمال صلاحیت دادگاه، قانون مصوب داخلی بوده است. شاید بتوان مشخصه مهم در ایجاد و عملکرد شعب فوق‌العاده را مثل یک طرح ساده همیاری فنی با سازمان ملل متحد

55. http://www.icc-cpi.int/en_menus/asp/states%20parties/asian%20states/Pages/cambodia.aspx, last visited: 24/10/2013.

نتیجه

رسیدگی به جرایم بین‌المللی و محاکمه و مجازات مرتکبین آن به دلیل نوپابودن حقوق کیفری بین‌الملل و سازوکارهای آن در این خصوص، با مشکلات و چالش‌هایی مواجه است. با در نظر گرفتن این مسئله، موارد زیر در رابطه با رسیدگی به جرایم بین‌المللی و از جمله جرایم ارتكابی خمرهای سرخ، حائز اهمیت و درخور توجه است:

۱. دلیل تشکیل دادگاه مختلط کامبوج را پیش از هر چیز باید در مبانی عدالت کیفری بین‌المللی جستجو کرد. بدون تردید، تلاش جامعه بین‌المللی از ابتدای شکل‌گیری عدالت کیفری بین‌المللی و تکامل آن تا به امروز در راستای پایان‌بخشیدن به بی‌کیفرمانی و محاکمه مجرمان بین‌المللی بوده است. جرایم ارتكابی یافته در کامبوج نیز بنابر دلایل پیش‌گفته، نیازمند واکنش بین‌المللی بود که چنین واکنشی در قالب شکل‌گیری دادگاه مختلط یا بین‌المللی شده پدیدار شد.

۲. باید دلیل عدم رسیدگی به جرایم خمرهای سرخ در دیوان کیفری بین‌المللی به‌رغم عضویت کامبوج در این نهاد را در این نکته یافت که رسیدگی به جرایم بین‌المللی در دیوان، تابع مقررات خاصی است از جمله اینکه دیوان تنها نسبت به جرایم ارتكابی پس از لازم‌الاجرا شدن اساسنامه صلاحیت رسیدگی دارد. از این رو چاره برای رسیدگی به جرایمی که پیش از تاریخ لازم‌الاجرا شدن اساسنامه رم ارتكابی یافته‌اند، تشکیل دادگاهی فوق‌العاده با خصیصه بین‌المللی نظیر دادگاه مختلط کامبوج خواهد بود.

۳. در رسیدگی و محاکمه جرایم ارتكابی باید اصول راهبردی دادرسی کیفری رعایت شود تا تشکیل چنین دادگاه‌هایی با صرف هزینه‌های کلان، کارایی خود را از دست ندهد. توضیح اینکه تشکیل دادگاه و رسیدگی به جرایم باید در مدت معقول و بدون تأخیر ضروری باشد زیرا در غیر این صورت، اثبات و احراز جرایم و همچنین مجازات مجرمان در راستای تحقق عدالت با مشکل مواجه می‌شود، چنان‌که در مورد خمرهای سرخ و رسیدگی به جرایم آنان، تشکیل دادگاه پس از حدود سه دهه با مرگ متهم اصلی و برخی دیگر از متهمین هم‌زمان بوده است. چنین وضعیتی منجر به عدم تحقق عدالت به‌عنوان یکی از اهداف اساسی چنین دادگاه‌هایی می‌شود.

۴. برای مواجهه با پدیده‌های جنایی در قالب یک سیاست جنایی، همیشه پیشگیری بهترین گزینه است. مخاصمات بین‌المللی و ارتكابی جرایمی چون جنایت علیه بشریت و نسل‌کشی نیز از این قاعده مستثنا نیست. توضیح اینکه رخ‌دادن چنین وقایع فجیع و شنیعی در نتیجه اختلافات

56. David Boyle, L'apport des tribunaux pénaux internationalisés quant au régime du crime, in: Les juridictions pénales internationalisées (Cambodge, Kosovo, Sierra Leone, Timor Leste), H. Ascensio, E. Lambert-Abdelgawad, Jean Marc. Sorel, Société de législation comparée, Paris, 2006, p. 99.

سیاسی و قومی صورت می‌گیرد. در چنین مواردی می‌توان با مداخله صلح‌جویانه بین‌المللی و از طریق میانجی‌گری، صلح و آشتی را میان گروه‌های مختلف برقرار کرد. اما نکته‌ای که در این خصوص حائز اهمیت است مداخله بیگانگان در امور داخلی کشورهاست که منجر به ایجاد اختلافات قومی و سیاسی می‌شود، چنان‌که در مورد رواندا و همچنین کامبوج، این عامل، مؤثر در ایجاد مخاصمات بود. بنابراین عدم مداخله در کشورها و احترام به حق تعیین سرنوشت کشورها می‌تواند مانع ایجاد چنین اختلافاتی شود.

۵. تعیین سازوکار رسیدگی به مخاصمات و جرایم بین‌المللی مستلزم رعایت اصول راهبردی حقوق کیفری است. اصلاح مقررات دیوان به‌عنوان نهادی که در خصوص رسیدگی به جرایم بین‌المللی صلاحیتی عام دارد، می‌تواند مورد توجه قرار گیرد. توضیح اینکه محدوده زمانی در صلاحیت زمانی این دادگاه با توجه به گستردگی و شدت جرایم ارتكابی و عدم شمول مرور زمان نسبت به آن‌ها، فاقد مبانی منطقی به نظر می‌رسد. بنابراین با رفع محدودیت در صلاحیت زمانی دیوان، این نهاد می‌تواند به جرایم ارتكابی پیش از لازم‌الاجرا شدن اساسنامه رم نیز رسیدگی کند. در نتیجه نیازی به تشکیل دادگاه‌های اختصاصی و تلفیقی نخواهد بود. مورد دیگر، برقراری سازوکاری است که شورای امنیت در ارجاع موارد به‌جای رویکردی سیاسی در مواجهه با موارد پیش‌آمده، رویکردی قضایی را در پیش بگیرد و با در نظر گرفتن مبانی حقوق کیفری بین‌المللی، در خصوص ارجاع یا عدم ارجاع مورد تصمیم بگیرد. این مورد در خصوص جرایم ارتكابی رژیم اسرائیل و رویکرد سیاسی شورای امنیت در عدم ارجاع جرایم این رژیم به‌خوبی هویدا است. بنابراین هم در خصوص صلاحیت زمانی و هم در خصوص طرق ارجاع در دیوان باید رویکرد حقوقی به‌جای رویکرد سیاسی به کار گرفته شود تا تعقیب و رسیدگی جرایم بین‌المللی و محاکمه و مجازات مرتکبین این جرایم به نحو مؤثرتر و مطلوب‌تری صورت گیرد.

منابع:

الف) فارسی

- کتاب

- رضوی فرد، بهزاد؛ حقوق کیفری بین‌المللی عمومی، جلد نخست؛ مسئولیت کیفری — کیفر، میزان، بهار ۱۳۹۲.
- _____، حقوق بین‌الملل کیفری، میزان، ۱۳۹۰.
- میرمحمدصادقی، حسین؛ دادگاه کیفری بین‌المللی، دادگستر، ۱۳۸۳.
- ذاکریان، مهدی؛ محاکم کیفری بین‌المللی، تپسا، ۱۳۹۳.
- شریعت‌باقری، محمدجواد؛ اسناد دیوان کیفری بین‌المللی، جنگل، ۱۳۸۶.

- مقاله

- امید، جلیل؛ «دادرسی کیفری و حقوق بشر»، نشریه مجلس و راهبرد، شماره ۳۸، ۱۳۸۲.
- پرادل، ژان؛ «اصول اساسی فرایند دادرسی کیفری در فرانسه»، ترجمه: جواد تقی‌زاده، نشریه حقوق اساسی، شماره ۸، ۱۳۸۶.
- سادات‌میدانی، سیدحسین؛ «تعامل و تقابل عدالت کیفری و صلح جهانی: دیوان کیفری بین‌المللی و شورای امنیت سازمان ملل متحد»، در: رضا موسی‌زاده و اکبر امینیان؛ جمهوری اسلامی ایران و دیوان کیفری بین‌المللی، پژوهشکده تحقیقات راهبردی گروه پژوهش‌های بین‌المللی، ۱۳۹۰.
- دیهیم، علیرضا؛ «همکاری و معاضدت قضایی بین‌المللی»، در: رضا موسی‌زاده و اکبر امینیان؛ جمهوری اسلامی ایران و دیوان کیفری بین‌المللی، پژوهشکده تحقیقات راهبردی گروه پژوهش‌های بین‌المللی، ۱۳۹۰.
- شریفی، مهدی؛ «حقوق متهم در اسناد بین‌المللی»، نشریه کانون وکلا، شماره ۱۹۸ و ۱۹۹، ۱۳۸۶.

ب) انگلیسی

- Books

- Ralph Henham and Paul Behrens, *The Criminal Law of Genocide*, Ashgate, 2007.

- Articles

- Graeme R. Newman, *Crime and Punishment around the World* vol. 3, *ABC-CLIO*, 2011.

- Documents

- Agreement between the United Nations and the Royal Government of Cambodia concerning the Prosecution under Cambodian Law of Crimes Committed during the Period of Democratic Kampuchea.
- Law on the Establishment of Extraordinary Chambers in the Courts of Cambodia for the Prosecution of Crimes Committed during the Period of Democratic Kampuchea, 19 October 2004.

(ج) فرانسوی**- Articles**

- Annuaire français de droit international, Fondé par Mme Paul Bastid, Du centre national de la recherche scientifique et de l'université, Panthéon-Assas (Paris II), CNRS éditions, Paris, 2004.
- Annuaire français de droit international, Fondé par Mme Paul Bastid, Du centre national de la recherche scientifique et de l'Université, Panthéon - Assas (Paris II), CNRS éditions, Paris, 2003.
- Hervé Ascensio, Élisabeth Lambert-Abdelgawat et Jean-Marce Sorel, *Les juridictions pénales internationalisées (Cambodge, Kosovo, Sierra Léone, Timor Leste)*, Société de législation comparée, Paris, 2006.
- Régis de Gouttes, « Droit pénal et droit de l'homme », *Revue de sciences criminelles*, N° 1, 2000.

- Websites

- <http://www.abcnews.go.com>
- <http://www.amnesty.org>
- <http://www.bbc.co.uk>
- <http://www.britannica.com>
- <http://www.cambodiatribunal.org>
- <http://www.crimesofwar.org>
- <http://www.cybercambodia.com>
- <http://www.eccc.gov.kh>
- <http://www.icc-cpi.int>
- <http://www.ictj.org>
- <http://www.icty.org>
- <http://www.unicttr.org>